Kaća Cvijin

SZABADKA ÉPÍTÉSZETI ÖRÖKSÉGE A XIX. SZÁZADIG

A barokk korszakot a klasszicizmus és a XIX. század eklektikája váltja fel a maga élénkségével. Ennek köszönve a beteg romantikát az archeológia veszi szárnyai alá. A belső téralakítás szemszögéből a XIX. sz. változatos stílusskálát nyújt, de soha sem új elképzeléseket.

B. Zevi: Saper vedere l architettura

Az első hiteles történelmi adatok Szabadkáról, mint községről a középkorból származnak, pontosabban 1393-ból, amikor Losonci István ispán elítélte Augustinus útonállót. A település valószínűleg Árpád és utódainak idejéből származik. Egyesek állítása szerint a név „Szabadka" a magyar *szabad* szóból ered. Ezt a nevet a település akkor kapta, mikor megkeződött IV. Béla király felszabadított jobbágyainak idetelepülése. Egészen a mohácsi vészig, 1526-ig a helység a Hunyadiak birtokának egy részét képezte, de később Corvin János hű alattvalójának Török Bálintnak adományozta. 1542—1682-ig teljes egészében török megszállás alatt volt. Evlija Čelebi így írt Szabadkáról:

„Ezt a mezővárost Szubocskának hívják, és úgy írják, hogy Szuboska, de mivel ezt a várost Bocskai herceg alapította így valódi neve Szubocska. Bocskai a szerb bánok okos hercege volt. Mai napig is Bocskai tiszteletére énekeket énekelnek, melyek refrénje így hangzik:

„Davor, davorino, Bočkaj Marko, gospon Bočkaj . . ."[1]

A helységet 1526-ban Murat szultán ideje alatt, elfoglalta Szulejmán hán. Az erődítményt rajtaütésszerűen és kitartó harccal elfoglalták a magyar árulók. Mikor az erődítményben fogva tartott muszlimánok látták, hogy nincs kiút, úgy döntöttek, hogy lóra ültetik gyerekeiket, a fehér-

népet, gyöngéket, világtalanokat, tehetetleneket, és kitörnek az erődítményből. Hajnalban kinyitották a város kapuit. A keresztények (gyaurok), a pokolba valók, rátámadtak a párezer hitetlenre (pogányra). A harc után a muszlimánok szerencsésen elérték a Buda melletti Pest városát.

1594-ben Sinan pasa útban Győr (Janoka) városának elfoglalására visszafoglalta Szabadkát. Azóta a város állandóan az iszlámok kezében van és marad is míg az Isten úgy akarja."[2]

1743. május 7-én Mária Terézia császárnő Szabadkát abban a kiváltságban részesíti, hogy szabad, kincstári várossá nyilvánítja és már 1779-ben ráruházza a szabad királyi város címet. Felépül az első vár, kinevezik az első polgármestert, iskolák nyílnak, és a város neve is megváltozik Mari-Theresiopolis lesz. Ez a név nem sokáig van használatban, ugyanis már 1839-ben a városi szenátus engedélyt kap a magyar mint hivatalos nyelv használatára, és ezzel egyidőben elfogadják a régi magyar Szabadka nevet, mint a város hivatalos nevét.[3]

Valamikor a kis várost nehezen lehetett megközelíteni az őt körülvevő mocsaras terület miatt, ami megóvta az ellenségtől is. A városkából kiindulva 7 irányba vezettek utak, amelyek köré a nép felépítette a maga kis házait, a magasabb, szárazabb részekre. A házak rendszertelenül voltak felépítve, erről tanúskodik egy anekdóta is: Mikor Mária-Terézia egy idős asszonytól megkérdezte, vajon szép város-e Szabadka, a következő szemléltető választ kapta. Az idős asszony elővett a zsebéből egy marék babot, rádobta az asztalra és azt mondta: „Tessék, méltóságos asszonyom, minden babszemet vegyen úgy mintha egy-egy ház lenne."[4]

Amint a város megkapta a szabad királyi város címet, a városatyák kezdtek komolyan gondolkodni a város urbanizációjáról, és már 1780 ban kiépült az első sánc a város körül, valamint felépült a hét kapu.[5]

A város egészen a XIX. sz. második feléig az akkor bekerített területen maradt. A rendszertelenül épített kis házak sokszor igen nagy gondot okoztak az urbanistáknak, ugyanis lehetetlen volt a házakat utcákba rendszerezni, amit az 1780-as törvény ugyan kötelezővé tett. 1782-ben olyan törvényt hoztak, melynek értelmében a város főtere felé vezető utcákon 200 városi jellegű házat kell építeni.

Ezeknek a törvényeknek nem sok hasznuk volt, mert még 1786-ban is minden ház különálló utcát képezett.

Csak a következő század elején, azaz 1816-ban lett ismét meghatározva a város központja, amely a Rogina bara és Szent Terézia templomtól keleti irányban a kaszárnyáig, nyugati irányban a Széchenyi térig húzódott.

Az utcák neveit és a házszámokat Tóth Sándor és Aradszky Gábor mérnökök határozták meg 1836-ban, majd 1839 folyamán elvégezték a

város felmérését, és térképet készítettek róla, amelyen feltüntették a házépítésre váró telkeket is.

A kiegyezés után lassan, de biztosan megindul a város fejlődése és kivergődése a nagy elmaradottságból, épülni, szépülni kezd. 1873-ban újból felmérik a várost és úgy döntenek, hogy utakat, ciszternákat építenek. 1833—1895-ig Honsch Dezső és Tóth Mihály új méréseket végeztek, és kidolgozták az út- és ciszternaépítés terveit. Ezek a tervek alapján az utcákat kiegyenesítették és meghosszabbították, a vakutcákat kinyitották. Ebben az időben épültek az első széles utcák és terek. E két mérnök terveihez tartották magukat az urbanisták egészen az I. világháborúig.

A társadalmi élet nagyobb fellendülésére 1825. és 1848-ban megtartott nagy országgyűlés után kerül sor. Ekkor Szabadkát a szerb vajdasághoz és temesi bánsághoz csatolják, ide tartozik egészen 1867-ig, amikor is visszacsatolják Magyarországhoz. 1918. november 13-án az újonnan megalakult Szerb-Horvát-Szlovén Királyság fennhatósága alá kerül.[6]

Habár a városban a múlt század 50-es éveiben nehéz politikai helyzet uralkodott, mégis lassan kezd fejlődni, fellendülni. A városi tanács ekkor fog az első nagyobb építészeti vállalkozásokhoz: a színház és vendégfogadó felépítéséhez. Szabadkára mind több utas tévedt be, akik számára a kis kávéházak többé nem tudtak elegendő szállást nyújtani. A tanács még 1844-ben felvetette egy fényűző vendégfogadó felépítésének gondolatát, és úgy döntött, hogy ezt a munkát a helybeli Scultety János építészre bízza. Ekkor azonban felmerült egy probléma. Szabadka, lévén egy kis, provinciális helység, nem rendelkezett semmilyen nagyobb épülettel, Így Scultety nem merte elvállalni ezt az igényes munkát és kérte a szenátust, hogy tegye számára lehetővé, hogy körülnézzen a nagyobb városok építészeti alkotásai között, hogy ezek alapján megmintázhassa a vendégfogadót.[7] Sajnos, a levéltári adatok hiányossága miatt lehetetlen megállapítani, hogy melyik városokban járt, és mely épületeket tanulmányozta. Ebben az esetben csak arra a tényre támaszkodhatunk, hogy ez idő tájban Magyarországon számos nagy építész alkotott a klasszicizmus szellemében: Pollack Mihály, Zitterbarth Mátyás, Pack János és Ghiba Antal. Feltételezhető tehát, hogy Scultety az ő műveik alapján dönti el, hogy az épületet klasszikus homlokzatúra tervezi.

Az építőmunkálatok csak 1849-ben vették kezdetüket. Igen lassan haladtak, sűrűn félbeszakadtak az akkoriban dúló forradalmak miatt. A későbbi Bach korszak sem adott sok reményt a gyors befejezésre. Azonban a felépítés vágya nem lankadt, így 1853-ban elkészült a vendégfogadó, és 1854-ben a színház is.[8]

A városi tanács nagyméretű vállalkozásáról szóló adatokat és a már említett Scultety féle levelet a város történelmi levéltárában találtam meg. Ugyanitt található meg egy 1844-ből származó adat, amely arról tanús-

kodik, hogy befejezték a telekelőkészítési munkálatokat, ahova a színház és a vendéglő épülni fog. Az előkészítésről szóló határozatot már 1843-ban hozták meg. Az építkezés felügyelője maga Scultety építész volt, a város akkori főmérnöke pedig Vermer János.[9] Még ugyanabban az évben átadták a tanácsnak a tetőfelhúzás költségvetését. A munka költségei 79 forint 33 krajcárt tettek ki.[10] Az építész haladó felfogásáról tanúskodik a szenátusnak írt levele.

„... a mostani vendégfogadó nem építtetik mostani időkre, hanem századokra, mire való nézve nehogy ezen helyzete miatt gúny, közbotrány és jövendőbeli építkezésekre akadályt szolgáljon." Ezt a levelet Scultety azért írta a tanácsnak, mert az épület igen nedves talajon épült, és gyakran felemelkedett a talajvíz.[11] 1848. április 7-én már beszerezték a cserepeket a tető befedésére.[12] Evvel ki is merülnek a levéltári adatok, amelyek az építkezés folyását követik. A színház további sorsát csak különböző írók tollából ismerjük, akik Szabadka történelmével foglalkoztak.

A színház és a vendégfogadó épülete a város központjában van a (régen Szt. István tér) Szabadság téren. Homlokzata a 6 korintoszi oszloppal a térre néz és architrávján a következő felirat áll: „Szálloda Pest városához". A belső elrendezés már későbbi időből származik. Az épület 1915-ben tűz áldozata lett, úgyhogy Konstantin Petrović és Oton Tomanić, belgrádi építészek teljesen átrendezték. Az eredeti épületből csak a homlokzat maradt meg.

A színház felépítése után hosszú ideig nem került sor semmilyen nagyobb építészeti vállalkozásra, ami a város bővítését szolgálta volna. Csak 1880. június 3-án jelenik meg a takarékpénztár és nemzeti bank pályázata az akkori „Szabadkai Ellenőr" újságban, amelyben építészt keresnek egy irodaépület felépítésére.[13] A pályázat feltételei szerint az épületet 1881 szeptemberéig kell átadni. Az építkezés részleteiről nincsenek levéltári adatok, de az épületet Mačković Titus művének tekintik.[14] Ezt az állítást igazolja Dajč építész vallomása, aki az akkori városi építészmérnök Vály Gyula barátja volt, és aki még ma is az ő házában él, egy igen élénk nyolcvanéves ember (a Kultúra Székháza védelmi szolgálatának hangszalag-tárából). Mačković építészmérnök volt, de gyakran vállalkozott a munkálatok felügyeletére és kivitelezésére. Mivel az épület a hivatalos és közügyek intézésére épült, így Mačković az akkor uralkodó „impozáns" és hűvös neoreneszánsz stílusban építette fel. A levéltárban csak az építkezési engedély található meg 4699-es szám alatt, amelyhez tervek is tartoztak, de sajnos ezek elvesztek. Az engedély nem tesz említést az építész nevéről, de olyan feltétellel lett kiadva, hogy a bank saját számlájára kiépít egy 5 m széles téglajárdát is az épület elé.

A bank székhelye a Štrosmajer utca (Oskola utcza) kezdete, a városháza közelében. Az épület egész környezetében dominál, a maga nagysá-

gával, neoreneszánsz stílusával és rusztikus falaival. A homlokzat vízszintesen két részre oszlik, azaz két emeletre. A középső rizalit a földszinten félköralakú árkádos bejárattal van kihangsúlyozva. Fölötte van az emelet, ahol az ablakokat könnyedén féloszlopok, korinthoszi oszlopfők választják el. Ezt a középső rizalitot még egy harmadik emelet is koronázza. Az első emeleti ablakok felső része ívelt, míg a második emeletiek szigorúan négyszögalakúak. Az épületbe széles lépcsősor vezet, amely szétágazik mindkét szárny felé, majd szűk folyosók az irodahelyiségekbe vezetnek. Habár az épület koncepciója monumentális, a belső elrendezés igen rossz, a helyiségek kicsik és jelentéktelenek. Az épület arról tanúskodik, hogy az építész képtelen volt a sablonos szokásokat felfrissíteni, alkotó szellemet beléjük vinni. Mentes minden művészi fantáziától, új törekvésektől, új megoldások megtervezésétől. Olyan homlokzatot alakít ki, amely számtalan variációjával együtt még a XVII. századi Franciaországból származik. Ez a homlokzat a szabadkai polgárok gazdagságát tükrözi, de tudatlanságukat is az építészet terén. Nem ismerik a belső tér követelményeit.

A bank vezetőségének csak az volt fontos, hogy az épület monumentalitása odavonzza a környező gazdag földbirtokosokat, és náluk helyezzék el pénzüket.

Az 1881-et követő időszakban egy egész épülettömb épül az akkor már kiszámított Rogina bara területén. Ez a tömb a város egyik legszebb részét képezi.

A király belügyminiszterének Dr. Telekinek[15] a levele felhívja a város figyelmét a meglevő iskolák rossz állapotára. Ez a levél felizgatja a kedélyeket, és 1889-ben a városi tanács összeül, meghozza a döntést nyolc új iskola felépítéséről. Ezek közül csak kettő teljesen új, a többi át lett alakítva vagy ki lett bővítve. Az új iskolák az úgynevezett „Vörös ökör" és a „Kakas iskola" a város központjában. Miután a tanács meghozta a döntést, elég hosszú ideig csak papíron maradt, addig amíg 1890-ben Mačković Titus nem jelentkezett egy levéllel, amelyben közli a szenátussal, hogy már elkészítette a tervrajzokat két iskoláról, és kérte a szenátust, hogy ezeket nézze át és fogadja el.[16]

Mačković ajánlatát a városi mérnöki hivatal 1890-ben átadta a tanácsnak, amely kisebb módosításokkal el is fogadta és már 1891. március 2-án megkezdődtek a munkálatok.[17] A vállalkozókat pályázat útján választották ki. A választás a szegedi Erdélyi Mihály és Milkó Vilmos vállalatára esett. A rajzoló a budapesti Rudolf Hanke volt, míg a munkálatok szakmai felügyelője a szabadkai Kocka Géza.[18]

A két iskola felépítése folyamán több akadály is felmerült, mint pl. egy vendéglő és egy óvoda lerombolása az egyik iskola számára előrelátott telken, valamint a talajvíz is feltört. Ezek a tényezők miatt Mačković

Titus azt ajánlja, hogy emeljék fel az iskola szintjét és az udvar felöli oldalon tegyenek lépcsőket.[19] Az építő munkálatok még 1892-ben befejeződtek.

A legnagyobb és leginpozánsabb a „Vörös ökör" iskola, amely a város központjában, a bank közelében, a Maksim Gorkij (Damjanics) utcában épült. A külalakjával kapcsolatban van egy dokumentum 1890-ből, amelyben az építész leírást ad az épületről „... különösen az I-ső kerületi iskola, mely a vörösökör vendéglő féle telken, közvetlen a főtér közelében fekszik, s a telek alakja következtében a hegyesszög eltakarására tervezett toronyszerű előcsarnok..."[20]

Az építész ezzel magyarázza azt, hogy köralakú tornácot helyezett el a bejárathoz, torony alakban, amelyhez hasonlót csak az eklektikus építményeken találunk. Hasonló köralakú bejárat látható a Wenckheim palotán, Budapesten, amely Artur Meininger műve, valamint az egyetemi könyvtáron, amely Antal Skalnicki és ifjabb Henrik Koh műve szintén Budapesten.

Az iskola lévén sarki épület, két utcára néz. Az épület vízszintes felosztása emeletekre a kő rusztikus mintájával van kihangsúlyozva a homlokzat földszinti részén, valamint ívelt ablakokkal. Ugyanez a felosztás a tornácon is. Az emelet dísztéglákkal van körülhatárolva, az ablakokat viszont korinthoszi díszítésű pilaszterek veszik körül. Az épület két szárnyának végén rizalitok vannak ívelt ajtókkal, felettük pedig díszítés. Ezek felett ablak van két féloszlop között és szintén egy díszítő ívvel (valamivel kisebb méretű). Az egész rizalitot egy háromszögalakú oromzat hangsúlyozza ki. Az épület 33,95 m, ebből a kupola 3,75 m.

Az épületbe lépve rögtön lépcsők vezetnek a magasított földszintre. A lépcső jobb és bal oldalán mellékhelyiségek vannak, míg a tantermek a két épület szárnyában helyezkednek el, egy közös folyosó köti őket össze, amelynek ablakai az udvarra néznek. Az emeleten is ugyanez a beosztás, azzal a különbséggel, hogy a bejárat fölött egy nagy díszterem van. A tornaterem egy külön épületben van az udvarban. Az épület ma is az eredeti célt szolgálja.

A másik iskolának nincs kifejezett stílusa. Földszintes négyzetalapú épület, udvarral, a falak dísztéglával vannak kirakva. A valamikori külalakja már megváltozott, ugyanis hozzá lett építve egy emelet, szakértelem nélkül, így az eredeti stílushoz nem illeszkedik.

1890-ben a tanácshoz egy újabb levél érkezik, amelyben egy új gimnázium építését kérik, az 1817-ben[21] felépített helyébe. Azonban a professzszor kérelme nem jár gyors eredménnyel, mint annak idején a minisztériumé, úgyhogy csak 1895. szeptember 25-én születik meg a tanács döntése, amelyben jóváhagyja az építkezést, és kiírja a pályázatot. A pályázatra csak magyar állampolgárságú építészek jelentkezhetnek.[22] Az épület

számára a Petőfi és Mihály utcák sarkán levő telket választották ki. A pályázatot, amelyre sokan jelentkeztek, Raichl J. Ferencz budapesti építész nyerte meg.[23]

A pályázatra jelentkeztek munkáikkal még más építészek is, Momčilo Tapavica, Viktor Kolbenheyer, Henrik Kotail, Kocka Géza és Károlyi Emil.

1896. december 3-án Frankl István a város főépítésze jelenti az építészeti hivatalnak, hogy Raihl Ferenc már elkészítette és átadta a terveket.[24] Mivel Raihl Ferenc nem csak tervező, hanem építkezési vállalkozó is volt, így felajánlotta a tanácsnak, hogy bízzák rá az össz munkálatot.[25] Ezzel az ajánlattal azonban elkésett, mert ekkor már aláírták a szerződést a szabadkai Molcer Károly vállalattal. A tanács ekkor felbontja a Molcer féle szerződést, és megiscsak Raihlra bízza a munkát.[26] Ezzel megkezdődnek a gimnázium építése körüli problémák. Mačković Tinus szabadkai építész is a tanács tagja, 1897 szeptemberében benyújtja a panaszt Raihl munkájára.[27] Ebben felsorolja, hogy a végrehajtott munkálatok 1000 forinttal drágábbak, mint ahogy az előre volt látva, valamint, hogy a vállalkozó a megrendelt építőanyag egy részét személyes célokra használja. Raihl védekező levelet ír a tanácsnak, amelyben magyarázza, hogy milyen okok kényszerítették arra, hogy megváltoztassa az elsődleges számlát.[28] Hogy a kellemetlen helyzetet megoldják, a tanács gyűlést hívott össze, amelyre Mačković Titus is hivatalos volt, de nem jelent meg. Távollétét elfoglaltságával indokolta meg.

A sajtóban is nyílvánosságra kerül az építkezés körüli probléma, és ez után a tanács ismét kiírja a pályázatot.[29] Ez a harmadik pályázat után a munkálatokat ismét a Molcer vállalatra bízzák, amelyik be is fejezi 1900. május 11-éig.

A gimnázium épülete, mint Raihl előbbi épületei is, neobarokk stílusban lett tervezve. Az épület elhelyezése hasonló a „vörös ökör" iskoláéhoz, csakhogy itt a tervező az éles sarok enyhítésére más megoldást talált. Nem köralakú tornácot helyezett a sarokra, hanem magát a sarkot vágta át átlósan, és úgy helyezte el a bejáratot. A földszint rusztikus imitáció, míg a fal mindkét emeleten okkersárga habarccsal van borítva. Az emeletek közti határt a bejárat feletti korinthoszi oszlopok enyhítik, amelyek az épület élein pilaszterekké változnak. A kihangsúlyozott középső rizalit felett van egy kiemelkedő, megnyúlt félkupola.

A helységek elrendeződése jellemző a korra. A központi lépcső szétágazik mindkét szárny felé, ahol a tantermek találhatók. A bejárat felett van a díszterem, ahova három ajtó nyílik. A díszterem két vége apszisban végződik. A baloldali ajtónál van a színpad az iskolai előadások számára, ahova a szomszéd tanteremből lehet bejutni. A jobb oldalán pedig annak

idején az iskolai kápolna oltára volt. A bejárati oldal felett van a galéria.

Ebben az időszakban még egy közoktatási épület készült, az állami tanítóképző. A tanács 1891-es évi tanácskozásán azt a döntést hozták, hogy még egy új épületet kell építeni, amelyben a tanítóképző lesz elhelyezve.[30] A vállalkozás kiadásait a város és a magyar állami pénztár kellett, hogy fizesse. Itt sem zajlott le akadályok nélkül az építkezés. Már a telek kiválasztásakor felmerültek az első problémák. A tanács azt ajánlotta, hogy az épületet a szegedi úton építsék, de ezt Varga Károly, a tanács egyik tagja ellenezte, arra hivatkozva, hogy ez a városrész forgalmas és egészségtelen a tanulók számára. Ő másik telket ajánl, a Maksim Gorkij (Damjanics) utcában.[31] Időközben Lazar Mamužić polgármester azt a kellemetlen hírt kapja, hogy Szeged város lakosai a tanítóképzőt saját városukba akarják áthelyeztetni.[32] Az oktatásügyi és vallásügyi minisztérium azonban mégis elrendeli, hogy 1893. folyamán kezdődjenek el a munkálatok és 1894-re az épület átadható legyen.[33] A minisztériumnak még jó néhányszor kellett a várost figyelmeztetni és sürgetni a munkálatokat. 1894. május 21-én ugyanez a minisztérium kisebb módosításokkal elfogadta a budapesti Bobula János[34] építész tervét.[35] A terep megválasztása azonban mind jobban elhúzódott, a minisztérium pedig elvetette az azelőtt elfogadott tervet és elrendelte, hogy dolgozzák át. Ezt a módosítást Mačković Titus végezte el Bobula terve alapján. 1896-ban[36] végül is megkezdődnek a munkálatok. Ez az épület az eddigiek közül a legnagyobb.

Az iskola saroképület, középső rizalittal és két szárnnyal, amelyekben a tantermek vannak, azzal, hogy háromemeletes és neobarokk stílusú a gótika keverékével. Az eklektikára jellemző a stílusok szabad keveredése, az építész ízlése szerint. Ennek iskolapéldája ez az építmény. A homlokzat barokk stukkókkal díszített.

Mikor a város a gazdagságok felhasználásának virágkorát élte, a tanács sok épület felépítését engedélyezte. Ezek közül érdemes még megemlíteni a Lazar Mamužić polgármester kérésére felépült kórházi épülettömböt 1889-ben. Addig minden beteg egyetlen épületben volt, amelyet Antal Ivančik örököstől vette meg a város, és Tóth Sándor alakította kórházzá 1839-ben[37]. Ebben volt elhelyezve az összes betegszoba, fürdőszoba, konyha, kápolna és az orvosi lakosztály is.

Az új kórház tervét a budapesti ifjabb Bobula János[38] készítette el új követelmények szerint. Ezeket az új követelményeket a XIX. sz. második felében elterjedt nézetek hozták magukkal. Ezek az újdonságok pedig, hogy minden fajta betegségnek külön pavilont vagy épületet kell építeni.[39] Így a szabadkai kórház több pavilonra oszlott, pl.: iroda, szemészeti és szülészeti osztály, bőr-osztály, sebészet, belgyógyászat, kápolna, konyha, pszichiátria, fertőzőosztály, hullaház és hűtőház.

A munkálatokat Hortel Vilmos és Döntő István szabadkai vállalkozókra bízták, akikhez később csatlakozott Mačković Titus is. A város az építkezés felügyelőjének Vály Gyulát tette meg, aki a város mérnöke volt.

Az előirányzott telek közelében, a Kórházi épületek között a parkban épült fel a neogótikus kápolna. A kápolnát ugyanúgy építették fel, mint a többi bácskai kápolnát a kalocsai érsekség előírásai szerint, amelyek a magyar királyság ezen területén is érvényben voltak. A kápolna belső díszítését a budapesti Gavora József vállalta el.[40] Elkészítette az oltárt és a miséhez szükséges eszközöket is ő adta. Az oltár 3 m magas. A szentély szükség szerint átalakítható Krisztus sírjára. A kápolnát 1897-ben nyitották meg és Szt. Erzsébetnek szentelték.

Egyike azoknak az épületeknek, amelyek nem a tanács kezdeményezésére épültek, a Nemzeti Kaszinó.[41] Ez a mai könyvtár épülete a Szabadság (Szt. István tér) téren. A levéltári adatok erről az építkezésről 1918. után elvesztek, de az építkezés lefolyását követte a „Szabadkai Hírlap" c. újság. A telket 1895. április 24-én vásárolták meg, és már augusztus 15-én a szabadkai sajtó közli, hogy eltűnt egy régi kúria, azaz a 100 éves Szkenderovics házat lebontották, ennek a helyére épült a Kaszinó.

Az alapkövet 1895. szeptemberében tették le ünnepélyes keretek között, és már november végén tető alatt is volt az épület, majd 1896. május 27-én a Hírlap tudósítói jelentik, hogy a munkálatok a vége felé járnak. Már júliusban teljesen kész az épület. Tervezője és egyben a vállalkozó Raihl J. Ferenc feleségül veszi Varga Károly, tekintélyes és gazdag tanácstag leányát. Ettől kezdve sokáig Szabadkán él és alkot, de a nagy konkurrencia és kevés megrendelés miatt agyagilag tönkremegy.

A Nemzeti Kaszinó épülete, igaz hogy neobarokk stílusú, mégis különbözik az addig felépült szabadkai épületektől. Más a homlokzat kialakítása. Az épület három utcára néz. A főbejárat a Szabadság tér felől van, amely újszerűségével eltér az igen egyhangú szabadkai homlokzatoktól. A jelentéktelen bejáratot két *atlasz* őrzi és teszi monumentálissá. Az *atlaszok* a balkon terhét tartják vállukon. Nem teljesen megbízható adatok szerint, egy később ismertté vált magyar építész készítette őket, Tölcs Ede, aki az épület többi stukkós díszeinek is alkotója. Raihl szinte minden épületére jellemző az igen rossz központi bejárat megoldása. Ez a helyzet a Nemzeti Kaszinó épületénél is. A mellékbejáratok sokkal fényűzőbbek mint a főbejárat.

Az épület földszintjén a cukrászda és kávéház kapott helyet, míg az emeleten a dészterem van, ahol maguk a megrendelők a Nemzeti Kaszinó tagjai végezték munkájukat. Ma ebben a helyiségben van a könyvtár olvasóterme. A helyiség négy ablaka a térre néz, míg az ajtók a balkonra nyílnak, amelynek terhe alatt görnyed a két *atlasz*. Régen a me-

nyezetre, stukkós keretben egy kép volt ráerősítve, ami sajnos a II. világháború után elveszett.

A kor profán építészeti alkotásai közül meg kell még említeni azokat a palotákat és privát épületeket, amelyek a város gazdag polgárainak megrendelésére épültek. A privát épületek építésébe, közvetve ugyan, de be volt avatva a tanács is, ugyanis azt a határozatot hozta, hogy az a gazdag földbirtokos, aki szabadkai lakos szeretne lenni, köteles magának méltó házat építtetni, ahol ő vagy megbízottja lakik.[42]

Így több privát ház épült pl.: a Prokeš palota, egyike a legkisebb palotáknak a városban, majd a Szalay, Lévay paloták, és még egész sor a Matko Vuković (Deák) utcában: Laza Mamužić, Biró, Károly, Tausing, Milinović, Manojlović, Radašić házak.

Majdnem mindegyiket Titus Mačković és Kocka Géza tervezte és építette.

Ezek az építmények közül kitűnik a Boris Kidrič utca 1. sz. alatti (Kossuth u. 17. sz.), amelyik az igen gazdag és tekintélyes Bajsai Vojnics család költségén épült. Az újságírók, akik az építkezések eseményeit követték, első esetben írnak egy új névről a szabadkai építészetben.[43] Ennek az épületnek a tervezője ugyanis a budapesti Jedlicska János. Az építész adatai, valamint más épületei nem ismeretesek, de a Boris Kidrič utcai épületről ítélve egyike volt azoknak a kis építészeknek, akik semmi újdonságot nem hoznak az épület szerkezetébe, csak édeskés homlokzati díszekkel próbálják elvakítani a gazdag rendelőket. A szokványos, kétemeletes épületet, amilyenekből minden városban van, Jedlicska naívan, de szimpatikusan élénkké tette színezésével és stukkós díszekkel.

Ehhez a díszítéshez a francia és német reneszánsz és velencei gotico fioritó-ból merítette az ötletet. Sajnos az eredeti élénkségről, a színek vidámságáról, valamint a homlokzat díszítéséről ma már csak fogalmat alkothatunk, ugyanis az épület mai külseje sok sikertelen restaurálás eredménye. A „fölösleges" díszeket eltávolították róla.

Ennek ellenére az épület, amelyet bajsai Vojnić Mate építtetett Jedlicska építésszel, ma is feleleveníti a hajdani polgárvárosok hangulatát. Ilyen épület, eredeti állapotban kevés helyen van megőrizve. Szerencsére, azaz a véletlen folytán a szabadkai központ ezen ritkaságok közé tartozik.

A város kiépítésére irányuló tevékenység nemcsak az úgynevezett profán (világi) építészetre korlátozódott, hanem az egyházi építészet is fejlődött az egyházatyák hozzájárulásával. Az első munkálatok a nagy barokk katedrális kibővítésére, restaurációjára, és az oltárok képekkel való díszítésére irányultak.[44] Ahogy nőtt a város lakosságának száma, úgy igényük is megnőtt. Szükség mutatkozott új templomok építésére.

Közelgett a magyarok letelepedésének ezeréves évfordulója. A millená-

ris ünnepség az uralkodó osztály utolsó fellángolása volt. A „nemzeti büszkeség és történelem" hazug csillogtatásával próbálták megakadályozni az új társadalmi viszonyok betörését.

Az addig szinte feudális, agrár Magyarországba betört a kapitalizmus. A bérmunkások ellenállásával egyidejűleg jelentkezik az új Európa felé orientálódó intelligencia ellenállása is. Az ilyen áramlatok ellensúlyozására az ünnepség keretein belül nagy befektetésekre és vállalkozásokra kerül sor, építkezésekre, amelyeknél a konzervatív uralkodó réteg az elmúlt századról vesz példát az „Adriától a Kárpátokig terjedő nagy Magyarország" korából.

Ebből a kivételes alkalomból 1892. május 12-én összeült a városi tanács és döntésében megsürgette két plébánia felépítését. A végleges döntést erről az építkezésről majd csak 1894. szeptember 13-án[45] hozzák meg, és ekkor írják ki a pályázatot is.[46] A bizottság Félix Vojnić és Vály Gyula elnökökkel, a pályázat első díját, amely a Szt. Rókusnak szentelt templomra lett kiírva, budapesti építésznek ítélte oda: Keresztes Istvánnak és Hoepfner Guidónak.[47] A bizottság szeptember 20-án felkérte őket, hogy kezdjék meg az előszámla és a részletes tervek összeállítását,[48] hogy Budapestre küldhessék jóváhagyásra. Ekkor azonban a két építész azt üzeni a polgármesternek, hogy ők 1600 forintért (ennyi volt a díj) nem vállalják el a munkát, és hivatkoztak elfoglaltságukra is. Így Keresztes és Hoepfner elállnak a munkától. Mikor az építkezés körüli problémák Mačković Titus tudomására jutottak, 1894. október 17-én kérvényt ad be, melyben kéri, hogy bízzák rá a munkálatokat, mivel hogy a már említett pályázaton ő nyerte a második díjat.[49] Már október 27-én elfogadják a kérvényt, és ettől kezdve ő vezeti az építkezést Keresztes és Hoepfner tervei alapján. Novemberben a polgármester aláírja a szerződést a szabadkai Molcer Károly és Fazekas István vállalkozókkal. A munkálatok felügyelőjévé Gály Adolf mérnököt nevezik ki. Ő vezeti az építkezési naplót is. Az alapkövet 1894. november 17-én ünnepi mise kíséretében helyezték el. Már a munka kezdetén felmerültek bizonyos nehézségek, ugyanis az alap kiásásakor kútra bukkantak, úgyhogy az alap e részét betonnal kellett megerősíteni. Újév körül a vállalkozók között nézeteltérésekre kerül sor, úgyhogy a következő év március 27-én új szerződést írnak alá velük. Kisebb akadályok és határidőeltolódások után végül is 1896. július 27-én elkészül a neogótikus templom.[50]

A templom belső szerkezete háromhajós. Alaprajza kereszt alakú, melynek szárai ötágú apszisban végződnek. A hajók öt (traveja) részre oszlanak: a főhajó négyzet alakúra, a mellékhajók téglalap alakúakra.

A hajók egymástól nyolcszögletű oszlopokkal vannak elválasztva. Az oszlopok magas oszloplábakon állnak, az oszlopfőből pedig a keresztbordás boltozat indul ki. A hajók magassága változik: a főhajó 14,65 m ma-

gas, a két mellékhajó 11,10 m. A főhajó első része előtérnek szolgál, amely fölött — a barokk stílusból örökölt — kórus helyezkedik el. A szentély pár lépcsővel fel van emelve, és itt van a Szt. Rókus oltár is, amelyet a Sitnatić család ajánlatára 1896-ban a tiroli St. Urlich Goden-i, Ferdinand Stuflesser nevű szobrász készített. Az árajánlat 3800 Ft volt. A templomban még négy oltárt helyeztek el, amelyeket szintén ez a szobrász készített.

A templom elég lapos, úgyhogy nem éppen jellemző rá a gótika, ugyanis az építészek váltakozásával valószínűleg a terv is megváltozott. A masszív torony, amely a főbejárat felett van, ugyancsak eltér a gótikus stílus csúcsos könnyedségétől. Egyedül a főbejárat ívének lépcsőszerű, éles bezáródása emlékeztet a gótikára. Az északi és déli oldal, valamint a tetőszerkezet már jobban idézi a gótika hongulatát. A falakon kettős alakú (biformus) ablakok vannak, amelyek az apszisnál hármas (triformis) alakúak. A templom háromszintes támpillérekkel van körülvéve. A fő boltozatot tartó falon kisebb támpillér rendszer található, amely a mellékhajók tetőszerkezetére támaszkodik. A fő torony mellett két oldalról két kisebb torony látható és egy egész kicsi, toronyszerű dísz, az apszis felett a hajdani karcsú gót katedrálisok emlékét idézi, amelyek szerte Franciaországban és Németországban karcsú, misztikus tornyaikkal az ég felé irányították a hívők áhitatos tekintetét.

A Szt. György templom felépítése szinte ugyanúgy zajlott le mint a Szt. Rókus templomé, azzal a különbséggel, hogy ehhez a munkához Antal Hofhanser[51] tervét fogadták el, és őrá bízták a részletes tervek kidolgozását is.[52]

A tanácsnak az első ajánlatot az építkezés elvégzésére 1894. szeptember 10-én Hortel Vilmos és Döntő István vállalkozók tették. Azonban a tanács az árajánlatot drágának találta, és így megegyezésre nem került sor. Hosszabb tanácskozás után mégis csak ők kapták meg a munkát, azzal a kikötéssel, hogy a költségeket csökkentik. A városi tanács a munka felügyelőjének Vály Gyulát nevezte ki. A munkálatok elhúzódtak, a kivitelezés nem volt megfelelő, és így a templom nem készült el határidőre, azaz 1897. június 5-ére, hanem csak 1900. június 5-ére.

Alapjában véve ez a templom nem különbözik az előbbitől, csak a végleges kivitelezés jobb minőségű. Alaprajza ennek is a latin kereszt alakú, melynek öt része van és apszissal záródik. A mellékhajók jóval alacsonyabbak a főhajónál. A hajókat karcsú oszlopkötegek választják el, amelyek csúcsívekkel vannak egymással összekötve. A keresztbordás boltozat az oszlopfőkre támaszkodik. A szobrászati munkákat 1899-ben itt is Stuflesser Nándorra bízták, aki a tiroli St. Urlich Godenből származik.

A Szt. György plébánia külalakja sokkal szabályosabb és harmonikusabb mint az előzőé. A főbejárat fölött harangtorony van, amely keske-

nyebb és karcsúbb mint a Szt. Rókus templomé, és a kőfaragásos munkák is sokkal aprólékosabbak. A fény a biformis ablakokon át hatol a templomba, amelyek az apszisnál triformis alakúak.

A város központjában a legforgalmasabb, Matko Vuković (Deák) utca közepén a fák koronái között húzódik meg a kis kápolna, amelyet Szt. Rókus tiszteletére emeltek. Régen ezen a helyen végeztek ki a törökök 30 lakost. Itt van a közös sírjuk.[53] 1738-ban, miután a pusztító kolera járvány megtizedelte a lakosságot, ezen a helyen építették fel a fogadalmi kápolnát. A későbbi urbanista tervek sokszor előirányozták a lebontását, de szerencsére sosem került rá sor. 1753-ban restaurálták, 1773-ban pedig fatetőt húztak rá, és ideiglenesen templomnak használták, míg 1797-ben fel nem épült a katedrális. A teljes restaurációt Mačković Titus végezte el 1884-ben, neoreneszánsz stílusban.

A kápolna alaprajza: négyzetalapú, apszissal a keleti oldalon. A többi három oldalt két-két pilaszter szegélyezi korintoszi fővel és háromszögletű orommal. A nyugati oldalon egy egyszerű félköralakú bejárat van. Az északi és déli falon egy-egy ablak látható. A belső teret a kupola fogja össze, mely üvegezett részbe csúcsosodik, tetején kereszt áll.

A városnak ezen a részén található még a város legidősebb temploma a Ferences szerzetesek kolostora, amely Szt. Mihály tiszteletére épült. Az első ferencesek a dalmát településekkel jöttek erre a területre, és az akkori kastély földszintjét alakították át kápolnának 1720-ban. A Rákóczi lázadás után, mikor a helyzet lenyugodott, akkor kerül első ízben sor a kápolna kibővítésére, és egy harangtornyot építenek hozzá. Nagyobb méretű bővítésére 1730-ban kerül sor Kaier Mátyás[54] budapesti építész felügyelete alatt.

A kibővítés gondolata ezután csak a XX. sz. elején merül fel. 1907-ben Aigner Sándor budapesti építész adta meg mai neoreneszánsz formáját 166.000 korona fejében.[55]

A templom latin kereszt alakú lett. A szentélyt, a kert felé, jobb oldalra megnyújtották. Az ebédlő egy ablak szélességnyivel le lett rövidítve, és ez képezi ma a sekrestye felé vezető folyosót. 1907-ben a másik torony alapját is kiásták. A két torony között narthex van, alacsony román oszlopokkal, egyszerű négyzetes oszlopfőkkel, bevésett keresztekkel, amelyek egymás között alacsony ívekkel vannak összekötve. Ezek az oszlopok tartják a galériát, amelynek falán nagy rozetta alakú nyílás van. A homlokzaton díszítő árkádutánzatok vannak.

Az oltárok tervét szintén Aigner készítette, és az udinei Carlo Sporeni[56] faragta ki márványból. Ebben a templomban is megtalálhatók a tiroli szobrász Ferdinand Stuflesser művei, ő készítette ugyanis a Szenvedő Jézus szobrát és az Isten sírhelyét.

Szabadka a zsidókat is saját egyenrangú lakosainak tekintette, így szá-

muk mindjobban nőtt, és szükségessé vált egy zsinagóga építése, ahol saját szertartásaikat megtarthatják. Az első zsinagógát 1799-ben építették, de a képeken fennmaradt külalakját az 1850-es évi alapos restauráció után nyerte el. Ma már a zsinagóga nem áll, le lett bontva, helyén egy szecessziós stílusú épült, amely egyike Európa legszebb ilyen jellegű épületeinek.

Egészbe véve Szabadka kinézését, megállapíthatjuk, hogy az egészen a XIX. század közepéig spontánul alakult, és csak az állattenyésztés a mezőgazdaság termékeivel folyó kereskedelem fellendülése után vált lehetővé az építészet nagyobb arányú fejlődése. A XIX. sz. utolsó évtizedeiben kezdődik meg az iparosodás, ekkor növekszik meg a lakosság száma, és ekkor kezd kialakulni a város képe is.

Annak köszönve, hogy a gazdag családok kapcsolatban álltak Béccsel és Budapesttel, valamint más kultúrközpontokkal, Szabadka is fejlett centrummá vált.

A városnak van gimnáziuma, zeneiskolája, vasútállomása. Elsők között vezette be az áramot és alkalmazta a villamosközlekedést. A sport is magas szinten volt a XIX. sz. utolsó évtizedeiben. Már 1902-ben megtartották az első mozielőadást. Nem csoda hát, hogy színházat is elsők között épített az országban.

Abban az időben, mikor Bécs kulturális téren igencsak terjeszkedett főleg az ilyen tarka-barka, többnemzetiségű területeken, a színház igen jelentős eszköz volt a magyarnyelvű kultúra fenntartására. Ilyen szempontból a szabadkai színház egy monumentális építmény, autoratív homlokzattal, klasszikus stílusban. Példa nem sok volt, és Scultety nem mintázhatta a pesti nemzeti színházról sem (Zitterbarth), amely 1835—1837. között épült. A terv készítésekor Scultety a korinthoszi homlokzat mellett döntött, amelyek jellemzőek voltak az akkori feudális kastélyokra. Példát vett még a nemzeti büszkeség, a múzeum — épületéről (M. Pollack), amelyet közvetlenül a színház építésének kezdete előtt, 1846-ban fejeztek be. Scultetyre az előcsarnok kialakításakor nagyobb hatással voltak a festeticsi, alcsuti antik imaházak, vagy a szekszárdi plébánia, mint a budapesti szerényen díszített Nemzeti színház.

Ezek alapján leszögezhetjük, hogy Scultety tehetséges építész volt, aki a munkát a nemzeti érdekekkel összhangban végezte el. Mivel abban az időben a színház csak egyik sarkával tört ki a főtérre, monumentális homlokzata pedig egy szintben volt az akkori városházával és magasabban, mint bármely más épület, így érthetően a város központjának domináló monumentuma volt.

Scultety ötletessége a későbbi építészekre is jellemző volt. A többi nagyobb épület is a központban levő üres telkeken épült. A „vörös ökör" iskola, a gimnázium, és a tanítóképző is sarkokra épültek, hogy érvénye-

süljenek a városi környezetben. A Bank és a 2 templom is olyan helyen épültek, ahol kifejezésre juthattak a látványos ötletek. Mindent összevetve, megállapíthatjuk, hogy az építészek szaktudással végezték el munkájukat városunkban, példát véve az akkori fejlett magyarországi központokról.

Azok az épületek, amelyek a XIX. sz. második felében épültek eklektikus stílusúak. Mivel a szabadkai architektúra fejlődése nem mérhető össze az európai architektúra fejlődésével, így Magyarországot Szabadkával együtt más kritériumok szerint kell vizsgálni. 1867-ben ugyanis a hosszú Habsburg és bécsi hatás után változás áll be. Olyan időszak következik, mikor rohamosan megkezdődik az építkezés, adminisztrációs épületek, egyetemek, iskolák, színházak, képtárak, kórházak épülnek. Tehát az eklektika kora Magyarországon, köszönve a hazai iskolázott építészeknek, termékeny időszaknak tekinthető.

Fordította *Borza Lívia*

Jegyzetek

[1] Iványi István: Szabadka szabad királyi város története, I., 1866, 36. old.
[2] Blaško Vojnić: Moj grad u davnini, Subotica od 1391—1941, 1971, 15. old.
[3] Iványi István: Szabadka szabad királyi város története, I., 1866, 139. old.
[4] Iványi István: Szabadka szabad királyi város története, II., 1898, 622. old.
[5] Iványi István: Szabadka szabad királyi város története, II., 1898, 634. old.
[6] Iványi István: Szabadka szabad királyi város története, II., 1898, 640. old.
[7] Szabadka város történelmi levéltára — 18. A.acc 1844. „Minthogy az építendő nagy vendégfogadó és színház épülete... nem a minden napi építkezések sorában tartozik, ...kérem a tanácsot, méltóztatna engem egy olyan városba küldeni, ahol kitsinyben ugyan, de jól építve és jónak elismert színház létezik, azt felmérendőt, hogy annak nyomán amennyire a hely, és költségeink meg engedik, városunkban olyant tervezhetek és építhessünk."
[8] Garay Béla: Az ekhós szekértől a forgó színpadig, Száz év 1894—1954.
[9] Szabadka város történelmi levéltára — 16.A.20.acc 1844.
[10] Szabadka város történelmi levéltára — 16.A.80.acc 1844.
[11] A színház közvetlen közelében valamikor egy Rogina bara nevezetű mocsaras rész terült el, amelyet csak 1881-ben szárítottak ki.
[12] Szabadka város történelmi levéltára — 16.A.33. gazd. 1848/I.
[13] Szabadkai Ellenőr 1880. június 3. 45. sz., Pályázati hirdetés.
[14] Titus Mačković 1851. március 15-én született Szabadkán, 1919. szeptember 17-én halt meg. Az elemi iskolát Szabadkán fejezte be, az egyetemet pedig Bécsben, Achenban és Zürichben. Tanulmányainak befejeztével visszatér szülővárosába és 1874-ben hivatalt nyit, mint építészmérnök, 1878-tól vállalkozóként is dolgozik, 1883—1890 között pedig a város fő építészmérnöke. — Szabadka város történelmi levéltára, 18082, IV. 864/96.

[15] „... A szemle útján Szabadka városban is megfordult egyik miniszteri tanácsosom, jelentéseiből értesültem, hogy a városnak iskolái régi, alacsony, részben náddal fedett oly épületekben vannak elhelyezve, melyek jelzett hiányoknál fogva iskolai célokra, főleg közegészségügyi szempontból alkalmatlanok... ezennel elrendelem, hogy a városnak iskolai czéljainak s a közegészségi követelményeknek megfelelő épületekben helyeztessenek el, illetőleg, hogy az iskolák elhelyzésére a város közönsége részéről a mondot czélra alkalmas új épületeket állítsanak elő illetve emeltessenek." — Szabadka város történelmi levéltára, 57621 214/890, III. 78/1897.

[16] „... A néposkolai elemi oskolák kiépítésére mindeddig sem az oskolaszéktől, sem pedig a tanácstól semmi nemű utasítást nem kaptam és csakis a néposkolai igazgató Úrtól nyertem felvilágosítást az iránt, hogy hol mit és mennyit javasol az ő részéről építtetni így tehát minden pozitio program nélkül készítettem két általános oskola tervet... mint, hogy sem a hely az illető oskolák építendők lesznek meghatározva nincs, sem pedig egy végérvényes elfogadott program illetőleg az oskolák nagysága tantermeinek száma megálapítva még nem létezik, a részletes építkezési tervek sem készíthetők egyáltalában el." — Szabadka város történelmi levéltára, 290/1890, III. 78/1897.

[17] Szabadka város történelmi levéltára — 87/3266, III. 78/1897.

[18] Szabadka város történelmi levéltára — 1621, sz/tan III. 78/1897.

[19] Szabadka város történelmi levéltára — 5977, III. 78/1897.

[20] Szabadka város történelmi levéltára — 7265, III. 78/1897.

[21] „... Mindezekből kitűnik, hogy a gimnáziumunk, ha fejlődését megakasztani vagy az akadályokat mesterségesen növelni nem akarjuk, mostani helységében nem maradhat, hanem oly épületbe helyezendő el, mely nem csak a minden nagyobb számmal jelentkező tanulókat képes magába fogadni, hanem egyébként is elégséges nagy és modern, valamint a közel jövőben várható újabb követelményeknek is megfelel..." — Szabadka város történelmi levéltára, III/9 1897. Emlékirat 4. old.

[22] Szabadka város történelmi levéltára, 374/16429/95, III/9 1897.

[23] Ferenc J. Raichl 1869-ben született a bácskai Apatinban. Budapesten diplomált 1891-ben és valószínűleg Németországban volt gyakorlaton. Eklektika tervezője, ő tervezte a városházát Apatinban, a gimnáziumot és a könyvtárat Szabadkán, a bácstopolyai templomot és a kitűnő szecesszionista Fernbach kastélyt Aleksa Šantićon. 1906-ban Szegedre költözik, majd a háború előtt Budapestre, ahol mint elhagyatott öregember hal meg 1960-ban. Sehol sincsenek róla adatok, munkáival komolyabban először Duranci Béla kezdett foglalkozni, aki Berhauzeni név alatt tovább is kutatott utána.

[24] Szabadka város történelmi levéltára, 21927, III. 9/1897.

[25] Szabadka város történelmi levéltára, 700/1897, III. 9/1897.

[26] Szabadka város történelmi levéltára, 62/1897, III. 9/1897.

[27] Szabadka város történelmi levéltára, 16625, III. 9/1897.

[28] Szabadka város történelmi levéltára, 17389, III. 9/1897.

[29] Szabadka város törtnéelmi levéltára, 21863, III. 9/1897.

[30] Szabadka város történelmi levéltára, 1482, III. 10/1897.

[31] Szabadka város történelmi levéltára, 9742, III. 10/1897.

[32] Szabadka város történelmi levéltára, 5965, III. 10/1897.

[33] Szabadka város történelmi levéltára, 5748, III. 10/1897.

[34] Bobula János Liptaújváron született 1844. március 15-én, meghalt Budapesten 1903. november 15-én. Budapesten tanult és ott is dolgozott 1863-tól. Legjelentősebb épületei Budapesten: a szerb parókia épülete a Váci utcán, sebészeti osztály az Üllői úton, gimnázium a Trapost utcán, még egy gimnázium a Barcsai utcán. Foglalkozott szakirodalom írásával is, és szerkesztője volt az „Építészeti szemle" c. folyóiratnak. Éber Lexikon, I/120.

[35] Szabadka város történelmi levéltára, 6689, III. 10/1897.

[36] Szabadka város történelmi levéltára, 6077, III. 10/1897.

[37] Szabadka város történelmi levéltára, 13.A.11.acc 1840.

[38] Ifj. Bobula János született Budapesten 1871. február 24-én. Ott fejezte be tanulmányait, majd szakmai továbbképzésre Amerikába és Angliába utazott. Épített egy görögkatolikus templomot Debrecenben és Szépesjanobfalván, katolikus templomot Lackvágason, városházát Munkácson és Tiszafüreden, zsinagógát Kunszentmiklóson, több kórházat és kastélyt. Volt szerkesztője az „Építészeti szemle" c. folyóiratnak és egyik alapítója az: „Építőművészeti szövetségnek". Éber Lexikon, I/120.

[39] Nikolaus Pevsner: Az Európai építészet története, Budapest, 1974, 391. old.

[40] Szabadka város történelmi levéltára, 15812, XII. 38/1897.

[41] Nemzeti Casino.

[42] „... A külső földbirtokkal azonban a privilégium 15. paragrafusa értelmében azon kötelesség is járt, hogy az illető városi polgár legyen, s hogy itt a városban tisztességes házat építsen magának, melyben vagy ő személyesen lakják, vagy megbizotatt tartson." — Iványi István — Szabadka szabad királyi város története, III. 1898, 169. old.

[43] Bajsai Vojnics Máté földbirtokos épít a Kossuth utcában (A „Bárány szálloda mellett) egy díszes kétemeletes Palotát. Jedlicska János és Neutra Mór budapesti építészek és vállalkozók. Francia renaissance stílus 100 000 frt. 1894. július 1. teljesen el fog készülni. Bácskai ellenőr, 1893., 54. sz. 3. lap.

Bajsai Vojnics Máté kérvénye a Kossuth u. 17. sz. kétemeletes házat építeni, a szomszédban most épülő Lichtnerkert és Fazekas házak. Mérnök Jedlicska János építész tervezte — Bácskai Ellenőr — 1894, 83. sz.

[44] A Szt. Teréz templom belső berendezésének munkálatait Schofft, Walch és Schleibner végezték.

[45] Szabadka város történelmi levéltára, — 331/1358, és 17435/894, III. 149/897

[46] Magyar mérnök és építész egylet heti értesítője, Gazdasági mérnök, Építőipar, Vállalkozók lapja, Pester Lloyd és Egyetértés.

[47] Hoepfner Guido született 1868-ban Szépesváralyán. Rimanoczyval és Györgyivel dolgozott együtt. Művei: a Budai királyi udvar egyes részei; Erzsébet királynő palotája; „Palota szálo" Tatralomnican; „Grand hotelek" Csorba-torony; a magyar pavilon a romai kiállításon stb., Budapesti állami dokumentációs hivatal. Keresztes István 1859-ben született Gyulafehérváron. Az egyetemet Budapesten végezte. Mint fő szaktanácsadó dolgozott. Budapesti állami dokumentációs hivatal.

[48] Szabadka város történelmi levéltára, 781, III. 149/1897.

[49] „Tudomásom szerint a Szt. Rókus építendő tempol tervezői a művezetést el nem fogadták s így bátor vagyok, — hivatkozással arra, hogy az egyik II-ik díjjat én voltam szerencsés elnyerni, továbbá, hogy jelenleg a „Mária Valéria közkórház" építkezéseinél tényleg a művezetést én eszközlöm

azon ajánlatomat előterjesztem, miszerint a város által megállapított díjért a művezetést s arról egyben járó összes teendőket hajlandó vagyok felelősség kötelezettsége mellett elvállalni." — Szabadka város történelmi levéltára, III., 149/1897.

[50] Szabadka város történelmi levéltára, III., 149/1897.

[51] Hofhauser Antal 1857-ben Budapesten született, meghalt 1923-ban ugyanott. Az egyetemet Bécsben végezte Friedrich Schmidt professzornál. Főleg egyházi épületeket tervezett, gyakran dolgozott együtt Weeningerrel. Művei: a zombori karmelita kolostor, a békéscsabai templom, a budapesti Szt. Domonkos templom. 1887-től professzor volt egy asztalos szakiskolában, ahonnan elment 1911-ben és a cistercita kolostor restaurációján kezdett dolgozni. Budapesti állami dokumentációs hivatal.

[52] Szabadka város történelmi levéltára, 828., III. 149/1897.

[53] Iványi István: Szabadka szabad királyi város története, III. 1898. 314. old.

[54] A szabadkai ferences kolostor levéltára, ASUSI 1. 1730. ASUSID 45. old.

[55] Aigner Sándor Temesváron született 1854-ben, meghalt Budapesten 1912-ben. Tanított a bécsi Akadémián, majd miután visszatért Pestre, a Szt. Mátyás templom restaurációján dolgozott, valamint a Szt. Imre kollégium és a Szt. Erzsébet templom restaurációján. Éber Lexikon, I. 15. old.

[56] Szabadka város ferences kolostorának levéltára, — ASUSI, 61. old.

Rezime

Arhitektonsko nasleđe Subotice — do kraja XIX veka

Autor dela vodi nas kroz vekove i upoznaje nas sa arhitekturom i njenim razvojem počev od 1393. godine iz koje datiraju prvi utvrđeni istorijski podaci o Subotici.

Najdetaljnije obrađen period je XIX vek, kada su građene najznačajnije zgrade grada. Upoznajemo se sa istorijom i odlikama građevinskih objekata kao što su pozorište i zgrada velikog hotela u centru grada na Trgu slobode (Szt. István tér), pa zatim sedište banke na početku Štrosmajerove ulice (Oskola utca).

Posle 1881. godine izgrađeni su čitavi stambeni blokovi, dve škole „Vörös ökör" i „Kakas iskola", i autor detaljno analizira stil kojem pripadaju i osobenosti koji proizilaze iz životnih prilika grada i građana.

Pored ostalih slede i zgrade gimnazije, bolnice, biblioteke, mnoge palate i privatne zgrade a i crkve.

Subotica se u celini razvijala stihijski i snažan podstrek građevinskoj delatnosti usledio je tek polovinom XIX veka kada cveta trgovina poljoprivrednim i stočarskim proizvodima.

Građevine koje su nastali ovde u drugoj polovini XIX veka pripadaju stilu eklektike. Iako se ovo razdoblje u odnosu na razvoj evropske arhitekture ne može ceniti, piše autor, zbog određenih specifičnih okolnosti razdoblje eklektike u Mađarskoj postaje stvaralački period.

Resümee

Architektonisches erbe Suboticas — bis zum Ende des XIX Jahrhunderts

Der Autor dieser Schrift führt uns durch die Jahrhunderte und macht uns mit der Architektur Suboticas und mit ihrer Entwicklung vom Jahre 1393. bekannt, von welchem Jahre die ersten festgestellten historischen Angaben von der Stadt Subotica datieren.

Die am ausführlichsten bearbeitete Periode ist das XIX Jahrhundert, als die bedeutendsten Gebäude der Stadt erbaut wurden. Wir lernen die Seschichte und die Auszeichnungen der Bauobjekte kennen, wie das Theater, das Gebäude des großen Hotels im Stadtzentrum auf Trg Slobode (Szt. István tér), dann den Sitz der Bank am Anfang der Štrosmajer Straße (Oskola utca).

Nach 1881. wurden ganze Wohnblöcke, zwei Schulen „Vörös ökör" und „Kakas iskola" erbaut. Der Autor analysiert eingehend den Stil, dem diese Gebäude gehören, und die Eigentümlichkeiten, die aus den Lebensumständen der Stadt und deren Bürgern hervorkam.

Unter anderen wurden auch die Gebäude des Gymnasiums, des Krankenhauses, der Bibliothek, viele Paläste und Privatgebäude und auch Kirchen aufgezählt.

Subotica entwickelte sich natürlich und eine starke Anregung des Bauens erfolge erst um die Hälfte des XIX Jahrhunderts, als das Handel mit den Produkten der Landwirtschaft und der Viehzucht blühte.

Die Gebäude, die hier in der zweiten Hälfte des XIX Jahrhunderts entstanden sind, gehören dem Stil des Eklektizismus. Obwohl diese Periode im Verhältnis zur Entwicklung der europäischen Architektur nicht geschätzt werden könne, sei diese Periode des Eklektizismus in Ungarn, schreibt der Autor, infolge spezifischen Umstände trotzdem eine Schaffensperiode geworden.